

and the presence of antonymous, paronymous, genus - species and other relationships in the language system.

Pragmatic paradoxes can only be contradictory statements containing pragmatic context that expresses a situational conflict. It is based on breach of various aspects of the communicative context.

Key words: paradox, antiphrasis, oxymoron, symploke, paradoxical situation.

УДК 81'42: 811.161.2

Ірина Анатоліївна Синиця,

доктор філологічних наук, ст. наук. співробітник
Київський національний лінгвістичний університет
м. Київ. Україна.

E-mail: isynytsa@ukr.net

АВТОРЕФЛЕКСІЯ ЯК ОЗНАКА ЖАНРУ

(на прикладі передмови І.Я. Франка «Дещо про себе самого»)

Будь-які питання, пов'язані з пізнанням внутрішніх процесів людської свідомості, привертають увагу широкого кола фахівців. Починаючи від античності й до сьогодення філософи, психологи, педагоги, філологи працюють над осмисленням зовнішніх і прихованих виявів внутрішніх психічних процесів людини. Одним з таких виявів є рефлексія. **Актуальність** вивчення рефлексивних виявів особистості у створених нею текстах сьогодні визначена, насамперед, антропоцентричною спрямованістю гуманітарних досліджень у цілому, а також активним розвитком когнітивної лінгвістики, підвищеною увагою до аналізу відображення когнітивних процесів людської свідомості у вербальній діяльності особистості зокрема.

Онтологічні риси рефлексії визначені в концепції П. Тейяр де Шардена: «Рефлексія – це набута свідомістю здатність зосереджуватися на самій собі й опанувати себе саму як предмет, що має свою специфічну стійкість і своє специфічне значення, – здатність уже не просто пізнавати, а пізнавати самого себе; не просто знати, а знати, що знаєш. ... Рефлектуюча істота в силу самого зосередження на самій собі раптово стає здатною розвиватися у новій сфері. У дійсності це виникнення нового світу... » (переклад – наш) [11, с. 136].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підгрунтя вивчення рефлексії у вітчизняній психології закладено працями Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, Б.Г. Ананьєва та ін., які інтерпретували рефлексію як пояснювальний принцип розвитку самосвідомості і психіки в цілому.

Надзвичайно активно дослідження рефлексії відбувається у психології і педагогіці. Насамперед, рефлексію тут розглядають як один з важливих механізмів саморегуляції, як механізм відображення особистісних смислів і принципів дій на основі встановлення зв'язків

між конкретною ситуацією і світоглядом особистості, який знаходиться в основі самоконтролю і саморегуляції особистості під час спілкування й діяльності. «Саме рефлексія виводить людину із сьогохвилинного часового простору, примушуючи її звернутися до минулого з метою відображення у свідомості подій, що вже сталися, з боку, перебуваючи “над ситуацією”» [8, с. 18].

У багатьох дослідженнях, наприклад, працях О.Г. Асмолова, В.П. Зінченка, Є.Б. Моргунова, рефлексію пов’язують із здатністю людини до самоаналізу, самоосмислення і переосмислення, наділяють її можливістю стимулювати процеси самосвідомості, збагачувати «Я-концепцію» особистості, бути чинником особистісного самовдосконалення. При цьому у структурі свідомості виокремлюють не тільки буттєвий, а й рефлексивний прошарок. Саме рефлексія допомагає людині знайти вирішення творчого завдання у проблемно-конфліктній ситуації, переосмислити власні стереотипи і врешті-решт привести до перетворення своєї особистості [4]. Можливість зайняти рефлексивну позицію до себе самого створює умови для переосмислення свого ставлення до себе й до довкілля [2].

Рефлексія як механізм самопізнання і саморозуміння дозволяє людині пояснити свої думки і почуття, мотиви поведінки, уміння виявляти смисл вчинків, здатність давати відповіді на питання про свій характер, світогляд, ставлення до себе й інших і т. п. [5].

Огляд лексикографічних інтерпретацій поняття «рефлексія» у спеціалізованих сучасних психологічних і педагогічних словниках допоміг схарактеризувати його термінологічне поле Г.М. Шигабетдіновій, яка ще й наводить найбільш уживані терміносполуки з ад’єктивом *рефлексивний* і встановлює ієрархію взаємов’язаних понять «самопізнання», «інтроспекція», «ретроспекція», «самосвідомість», «самоспостереження», «саморегуляція» та ін. [13].

У багатьох працях поняття «рефлексія», «саморефлексія», «авторефлексія» нерідко вживаються як синоніми, лише зрідка вказуються відмінності між ними. Зазвичай ці відмінності, перш за все, зумовлені зміною суб’єкта рефлексії: *рефлексія викладача, рефлексія учня, рефлексія старшокласника, саморефлексія учителя іноземної мови* та ін.

Підсумовуючи сказане, вважаємо можливим виокремити у понятті «рефлексія» декілька компонентів: 1) процесуальний – як мисленнєвий процес людської свідомості, 2) аксіологічний – як оцінка власної поведінки, дій, результатів пізнання, певним чином експлікованих у різних формах діяльності особи, яка рефлексує, 3) методологічний – як спосіб здійснення аналізу самої свідомості, спосіб усвідомлення свідомості.

Виклад основного матеріалу. Виокремлення у цьому понятті другого і третього компонентів спричинило, на нашу думку, появу термінів само- та автоефлексія, які особливо активно досліджуються у психопедагогіці, літературознавстві, лінгвістиці тексту та ін. Кожна дисципліна знаходить власний аспект вивчення цього явища. Так, у психопедагогіці, за визначенням Н.Г. Макарової, «саморефлексія означає відображення власної психіки особистістю за допомогою самостереження, самосвідомості. Тобто здатність до саморефлексії дає можливість людині побачити себе з боку, спостерігаючи, аналізуючи і розмірковуючи над власним «Я», включаючи психічні стани, емоції й почуття, думки, вчинки по відношенню до людей. Саморефлексія дає унікальний шанс людині зосередити увагу на власних проявах психіки, внутрішньому світі» (переклад - наш) [7, с. 26]. Тобто говорячи про саморефлексію, насамперед, дослідники звертають увагу на характер відображення людиною себе самої та іншими людьми.

Прослідковуючи взаємозв'язок між поняттями «рефлексія» і «літературна саморефлексія», О.Ю. Анциферова називає такі сутнісні властивості рефлексії, релевантні для подальшого вивчення літературної саморефлексії: 1) круговий характер мисленнєвого процесу, що приводить до взаємно-зворотності суб'єкта й об'єкта; 2) діалогічна сутність рефлексії; 3) парадоксальність як наслідок рефлексії; 4) суперечлива роль рефлексії – в індивідуальній творчості та в культурних процесах; 5) зв'язок рефлексії з комунікативною природою творчого процесу й її націленість на створення ідеального реципієнта. У зв'язку з цим до кола аспектів вивчення рефлексії у літературі авторка включає аналіз механізмів взаємодії автора і читача, читача і твору, механізмів розуміння смислу; вивчення рецепції творчості, вплив історично конкретних практик читання на неї; дослідження різних концепцій взаємовідношень між художнім словом як образом, знаком, що означає, і позамовною реальністю як референтом (що входить у сферу рецептивної естетики, історичної поетики, герменевтики, семіотики). Дослідниця, відзначаючи паралельність функціонування терміносполук «літературна рефлексія» і «літературна саморефлексія», віддає перевагу другій, яку розуміє як осмислення літературою себе самої, оскільки вона найточніше відповідає сучасним тенденціям розвитку літературознавства. У праці запропоновано диференціацію саморефлексивності як іманентної, внутрішньотекстової, властивості художнього твору і саморефлексії автора як його зосередженості на думках про створення твору [1].

Найчастіше рефлексія автора стосовно власної творчості потрапляє в поле зору українських літературознавців. Про авторефлексивний текст як ознаку українського постмодернізму говорить, наприклад, О.В. Вертипорох. Вивчення літературного доробку

Є. Пашковського дало авторці підґрунтя схарактеризувати авторефлексію українського письменника як вияв індивідуалізації національної особистості [3].

Авторефлексія митців, відображена у творчості, епістолярії, виявляється, коли «автор-деміург може ставати водночас і суб'єктом, і об'єктом власної художньої чи літературно-критичної думки», шляхом самооцінки тих параметрів, які, на думку авторів, могли б забезпечити їхнім творам «літературне безсмертя», тобто «місце в каноні». Саме з позиції теорії канону розглядає Ю.І. Ковбасенко авторефлексію класиків, літературна творчість яких перебуває у центрі світової і національних літературних канонів і уникла забуття упродовж століть [6].

Мета цієї статті є розглянути авторефлексію як ознаку певного жанру, а саме жанру передмови до збірки власних творів автора.

Незважаючи на неухильний розвиток жанрознавства упродовж останніх півстоліття і більше, можна й досі назвати жанри, що не знайшли свого відображення у наукових розвідках. Саме до таких жанрів, на наш погляд, належать передмови. Якщо, скажімо, система жанрів художніх творів є ретельно вивчена у різних синхронних та діахронних аспектах літературознавцями (починаючи від Арістотеля, праць В. Г. Белінського, М. М. Бахтіна, В. М. Жирмунського, Л. Я. Гінзбург, С. О. Єфремова, О. І. Білецького та ін.), жанри журналістики та мас-медіа, жанри живопису та інших видів мистецтва, жанри комп'ютерного дискурсу проаналізовано відповідними фахівцями, то системно-жанровий аналіз передмов ще чекає своїх дослідників. Тим більше, що потреба в цьому є, оскільки вивчення жанрів і досі перебуває на етапі свого становлення, а тому є неоднорідним і передбачає різні напрями вивчення мовленнєвих жанрів.

Передмови як один із жанрів літературної мови відзначаються певними рисами, що залежать від їхньої сфери функціонування, а отже, і стилістичної належності, прагматичної зорієнтованості, комунікативної спрямованості та ін. Як різновиди цього жанру можна згадати передмови наукових і науково-популярних праць (колективних чи одноосібних), словникові передмови [9] та ін. Комунікативно-прагматичні риси визначають низку спільних ознак текстів цього жанру. Саме стилістична належність тексту, на нашу думку, визначає різновиди жанру.

Одним із різновидів цього жанру ми розглядаємо передмови до збірок літературно-художніх творів, неперевершеним зразком якого для нас є передмова І. Я. Франка «Дещо про себе самого» до збірки «*Obrazki galicyjskie*» (Lwów, 1897), зорієнтована на польську публіку [12]. У коментарі до цього тексту вказано, що він був написаний автором у

1895 р., а надрукований у 1897 р. польською мовою, перекладений за першодруком для п'ятдесятитомного зібрання творів автора.

Цей невеличкий текст викликав чималий резонанс у тогочасної української буржуазно-націоналістичної преси, а для автора дав поштовх для осмислення питання істинного і хибного патріотизму, зокрема, у вірші «Сідоглавому» [12, с. 519]. Назва цієї передмови якнайкраще відображає її зміст, адже головне питання, яке ставить у ній автор, – що можна і потрібно розказати польському читачеві про себе? Чітке формулювання комунікативного завдання вплинуло на вибір необхідних методів самопрезентації, на структурно-композиційні особливості тексту, також на відбір різнорівневих мовних засобів, що задовольняють прагматичні настанови автора передмови.

Авторська саморефлексія виявляється тут чи не єдиним методом самопізнання й самооцінки власної особистості і творчості. Самооцінка охоплює декілька сфер: а) письменницька діяльність, б) родинні стосунки, в) участь у таємних громадсько-політичних організаціях, г) бібліографія праць, д) ставлення до «свого» і «чужого» народу, е) ставлення до країни.

Застосовуючи прийом антитези, Франко вимальовує яскраві типи письменників. Одні – це «корифеї літератури», «генії, обранці долі», через пізнання життєпису яких можна «більш-менш глибоко увійти в таємниці духу їхньої доби». Другі – «письменники-робітники і ремісники»: «У цих людей бібліографія їхніх творів звичайно більша за життєпис; людина неначе зникає поза тим, що зробила». Саме серед таких трударів, яким притаманна «сверблячка до письма», гарячка, що змушує «перейматися стражданнями й радощами, думками і мріями інших людей», визначає своє місце автор. Зауважимо, що для письменників першого типу І. Франко застосовує лексику, яка вже за своїми семантичними рисами містить семи високої позитивної оцінки *корифеї, генії, обранці долі*. (див.: корифей – «...3. перен. Провідний, видатний діяч науки, мистецтва тощо...» [10, т. 4, с. 291]; геній – «2. Особа, наділена геніальністю...» [10, т. 2, с. 51.]; обранець – «3. Людина, від природи наділена чимось недосяжним для інших (таланом, щастям і т. ін. ...» [10, т. 5, с. 562]). Для номінації письменників другого типу і себе у тому числі автор вживає лексеми *робітники, ремісники*, значення яких актуалізують, перш за все, сему “праця” (пор.: робітник – «2. Той, хто працює, трудиться; трудівник. ...» [10, т. 8, с. 585]; ремісник – «2. перен. Той, хто працює шаблононо, без творчої ініціативи, натхнення...» [10, т. 8, с. 502]). Здається, автор навмисне відсторонюється від усього підвищеного, зараховуючи себе до гурту ремісників, які пишуть твори лише тому, що вміють писати. Не бачить він нічого, гідного уваги у своєму житті, «крім тієї сверблячки до писання, крім нахилу спостерігати людське життя в його найрізноманітніших проявах, крім

тієї ніколи й нічим не заспокоюваної гарячки, яка змушує мене перейматися стражданнями й радощами, думками і мріями інших людей» [12, с. 29]. Отже, у сприйнятті автора його власна літературна творчість постає як *сверблячка до писання, гарячка*, яку ніщо не може вилікувати, тобто як хвороба, спричинена болістями інших людей. Підбираючи такі лексеми, що вже містять певні аксіологічні конотації, для номінації своєї праці, Франко експлікує самооцінку творчості, наголошуючи на її звичайності: «...всі ці патологічні прикмети не є нічим характерним для мене: це, здається, звичайні прикмети письменницького ремесла» [там само].

Самооцінка автора не випадково відверто знижена до механістичного трактування письменницької праці. На наш погляд, це цілком аргументовано, адже твори, що увійшли до збірки, зовсім не про прекрасне, їх цінність – в іншому, що неодноразово відзначали знавці літературної творчості і художньої майстерності І.Я. Франка.

Своє походження автор змальовує у традиційній для себе манері, навівши слова Гете: «Що можна назвати оригінального у маленької, звичайнісінької людини?».

Надзвичайна повага до родини і вдячність батькові виявляється у рядках: «мій батько був звичайний селянин і робив панщину ..., не вмів ані читати, ані писати, та, незважаючи на те, був світлою людиною і віддав мене, слабовиту і до селянської праці нездатну дитину, до школи. Вихід з-під селянської стріхи на ширшу, публічну арену – це у нас досі надзвичайно рідка річ» . Цікаво, що й тут Франко, описуючи свого батька і себе, вдається до оказіонального протиставлення: *батько – світла людина, автор – слабовитий, нездатний до селянської праці*.

Автор висловлює відверту відмову від участі в таємному товаристві, за що «бозна-чому» перебував під слідством і був ув'язнений.

З певною іронією Франко ставиться до необхідності бібліографічного опису власного доробку і залишає його «Естрайхерам ХХ століття, якщо взагалі котрому з них захочеться порпатися у купах щоденно надрукованого паперу, що творять квінтесенцію нашої літературної продукції».

Свої патріотичні почуття письменник демонструє через нелюбов до русинів, з яких він сам і походить. Саме це визнання Франка викликало чи не найбільшу критику. «... моя сповідь може видатися дивною. Але що ж робити, коли вона правдива?» Наголошуючи на відвертості, правдивості своєї сповіді, автор розуміє, насамперед, її нетрадиційність, що звучить з вуст людини, яка вболіває за долю своєї батьківщини і її народу. Таке ставлення до свого народу – нелюбов до нього – Франко пояснює невідповідністю більшості представників селянства й частини інтелігенції тим «загальнолюдським ідеалам

справедливості, братерства й волі», що він сповідує і до яких прагне. Оптимістично звучить висновок автора: «Мій руський патріотизм – то не сентимент, не національна гордість, то тяжке ярмо, покладене долею на мої плечі. Я можу здригатися, можу тихо проклинати долю, що поклала мені на плечі це ярмо, але скинути його не можу, іншої батьківщини шукати не можу, бо став би підлим перед власним сумлінням. І якщо щось полегшує мені нести це ярмо, так це те, що бачу руський народ, який, хоч гноблений, затемнюваний і деморалізований довгі віки, який хоч і сьогодні бідний, недолугий і безпорадний, а все-таки поволі підноситься, відчуває в щораз ширших масах жадобу світла, правди та справедливості і до них шукає шляхів. Отже, варто працювати для цього народу, і ніяка праця не піде на марне» [т.12, с. 31].

Відчувається відвертість автора й його інтернаціоналізм у відповіді тим «занадто завзятим», «патентованим» польським патріотам, «що мають уста, повні Польщі, а серце холодне до недолі польського селянина й наймита», які називали Франка «ворогом поляків»: «...люблю всіх благородних людей власного і кожного іншого народу» [т.12, с. 32].

Висновки. Отже, авторефлексія є характерною ознакою автопередмови. Задовольняючи комунікативно-прагматичні настанови цього жанру літературної творчості, письменник експлікує власний погляд й оцінку багатьох питань, що створюють його імідж у суспільстві. Вибір питань, на які автор дає відповіді для найкращого висвітлення своїх поглядів на болючіші питання доби, також демонструє не лише літературну, а й ідейно-політичну позицію автора. Невеликий текст передмови І.Я. Франка надзвичайно багатий різноманітними мовними засобами, що не лише експлікують авторську самооцінку, але й створюють різноманітні стилістичні прийоми, властиві індивідуальній манері автора, і які потребують свого глибокого вивчення у наступних розвідках.

Література

1. Анцыферова О.Ю. Литературная саморефлексия и творчество Генри Джеймса: The Self-reflexive Dimensions of Henry James / О.Ю. Анцыферова. – М.-Берлин: Директ-Медиа, 2015. – 462 с.
2. Асмолов А.Г. Психология личности / А.Г. Асмолов. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
3. Вертипорох О.В. Авторефлексивний текст Євгена Пашковського як явище українського постмодернізму: автореф. дис. ... к.філол.н., спеціальність: 10.01.01 – українська література. – К., 2007. – 17 с.
4. Зинченко В.П. Человек развивающийся. Очерки российской психологии / В.П. Зинченко, Е.Б. Моргунов. – М.: Тривола, 1994. – 304 с.

5. Знаков В.В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема / В.В. Знаков // Психологический журнал. – 2005. – Т. 26. – № 1. – С.18–28.

6. Ковбасенко Ю.І. «Надгробків царських мармурові плити переживе потужний мій рядок?» (авторerefлексія геніїв на порозі Канону) / Ю.І. Ковбасенко // Studia Philologica. – 2015. – № 4. – С.86–91.

7. Макарова Н.Г. Изучение методик самоотношения, саморефлексии, самопознания личности / Н.Г. Макарова // Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения. – 2013. – № 32. – С.25–30.

8. Практическая психология: Учебник / Под ред. М.К. Тутушкиной [4-е изд., перераб., доп.]. – СПб.: Изд-во «Дидактика Плюс», 2001. – 368 с.

9. Синиця І.А. Передмови лексикографічних праць як об'єкт жанрознавчих досліджень/ І.А. Синиця // Мовознавство. – 2011. – № 5. – С.42–49.

10. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

11. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / П. Тейяр де Шарден. – М.: Наука, 1987. – 240 с.

12. Франко І. Я. Дещо про себе самого / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 томах. – Т. 31. Літературно-критичні праці (1897–1899). – К.: Наук.думка, 1981. – С.28–32.

13. Шигабетдинова Г.М. Феномен рефлексии: границы понятия / Г.М. Шигабетдинова // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2014. – № 2 (1). – С.415–422.

Анотація

Синиця І.А. Авторerefлексія як ознака жанру (на прикладі передмови І.Я. Франка «Дещо про себе самого»).

У статті розглянуто поняття «рефлексія», «саморефлексія», «авторerefлексія» на тлі сучасних психологічних, педагогічних, літературознавчих і мовознавчих студій. Автор статті відстоює думку про авторerefлексію як ознаку жанру передмови до авторського твору.

Ключові слова: рефлексія, саморефлексія, авторerefлексія, жанр, передмова, І.Я. Франко.

Аннотация

Синица И.А. Авторerefлексия как признак жанра (на примере предисловия И.Я. Франко «Дещо про себе самого»).

В статье понятия «рефлексия», «саморефлексия», «авторerefлексия» рассмотрены в связи с современными психологическими, педагогическими, литературоведческими и лингвистическими исследованиями. Автор статьи рассматривает авторerefлексію как отличительную черту жанра предисловия к авторскому тексту.

Ключевые слова: рефлексия, саморефлексия, авторефлексия, жанр, предисловие, И.Я. Франко.

Summary

Synytzia I.A. Self-reflection as a Feature of the Genre (The Ivan Franko Preface «Something about myself»).

The concepts «reflection», «self-reflection» are considered in the article in connection with the modern psychological, pedagogical, literary and linguistic studies. Author of the article considers self-reflection as a distinctive feature of the genre of the preface to the author's text.

Key words: reflection, self-reflection, a genre, a preface, Ivan Franco.